

ФОРМУВАННЯ ПОСТІЙНОГО НАСЕЛЕННЯ І ЗАРОДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (XVIII-XIX СТОЛІТТЯ)

ДАНИЛЬЧЕНКО О. П.,
кандидат
історичних наук

*Генеральний консул
України у Владивостоці*

Край, що одержав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. У географічному відношенні, попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі склали певну єдність, включаючи чорноземну степову й почасти лісостепову зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом.

Історично ці території також становили єдність. З давньоруських часів вони входили у сферу геополітичного впливу київських князів, пізніше протягом століть обживалися бродниками й берладниками, згодом українським козацтвом, ставши ядром земель Війська Запорозького. Козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві аграрні господарства фермерського типу, швидко вкрили всю вищезгадану територію і поклали початок її економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів у цей період перевищувала 20 тис. чоловік. Однак пограничний характер місцевості, безперервні війни з агресивними сусідами, татарські набіги протягом тривалого часу стримували дальший розвиток цих земель. Отже, мала заселеність і слабка господарська освоєність також надавали їм спільних рис. Постійне населення в значних кількостях не могло осісти й закріпитися тут, хоча безкраї родючі землі, сприятливий клімат і близькість теплих морів здавна приваблювали жителів Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини.

Велику роль у подальшому історичному розвитку регіону відіграло його розташування на перехресті

важливих сухопутних і морських транспортних шляхів.

Що стосується Криму. Примикаючи територіально до Південної України, Крим мав з нею чимало спільного стосовно не лише кліматичних особливостей, але й історичного минулого. Заселення та економічний розвиток Кримського півострова у XVIII – на початку XX ст., особливо його степової частини, також проходили багато в чому подібно й у тісному взаємозв'язку з Причорномор'ям та Приазов'ям. Це спричинилося до складання між ними міцних і різнобічних зв'язків, які не тільки не поривалися, а швидко поширювалися і міцніли.

Більша частина сучасної Південної України – земля Війська Запорозького – увійшла до складу Росії в 1686 р. за “вічним миром” між нею і Польщею. Заселення й господарське освоєння спершу її північних районів, значною мірою вихідцями з прилеглих українських губерній починаються з початку XVIII ст., дещо активізуються в 30-х рр., але до 70-х рр. проходять повільно. Мало вплинули на них і спроби уряду використати іноземних колоністів з Балкан і Центральної Європи (сербів, поляків та ін.).

Для залюднення півдня України царським урядом спочатку було введено військово-адміністративне управління краєм і створено систему військово-землеробських поселень. У 1752 р. на Правобережжі Дніпра на площі близько 1,4 млн. десятин створюється особлива військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, у межах якої селилися вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. У 1761 р. їх налічувалося понад 7,5 тис. чоловік. Було сформовано два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку населяли українці, росіяни, серби, молдаване. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані внаслідок створення Новоросійської губернії.

У подальшому на історичній долі сербського населення півдня України позначилася його спорідненість із східнослов'янськими народами. Сербські переселенці, сприйнявши мову, звичаї та господарський уклад місцевого населення, швидко втратили свої національні ознаки і з часом асимілювали. Уже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі югослов'янського населення на півдні України практично не залишилося¹.

Після російсько-турецької війни й підписання в 1774 р. Кючук-Кайнарджийського миру масштаби переселення значно зростають, поступово набуваючи надзвичайно високих темпів, що зберігалися до кінця 20-х рр. XIX ст. Причорномор'я надовго стає основним районом заселення й колонізації царської Росії.

Переважну більшість переселенців становили українці, водночас зросла кількість росіян, мол-

даван; з Криму в Приазов'я переселилися греки, вірмени, грузини. З 1786 р. тут з'явилися німецькі колоністи, спочатку меноніти: сектанти-анабаптисти голландського походження, а з 1803 р. – вихідці з Пруссії та Баварії. Згодом у Причорномор'ї поселилася значна кількість болгар, а також білоруси, гагаузи, чехи, поляки та євреї з Балкан, Балтії, Білорусії та Правобережної України. Так поступово формувалася складна й своєрідна національна структура населення регіону, що стала важливим чинником його подальшого розвитку. Іноземні колоністи, на відміну від переселенців з центральних губерній, користувалися значними пільгами з боку держави². Це зумовило заможність і економічну міць їхніх господарств, але водночас стало причиною багатьох суперечностей і конфліктів між ними та переважною більшістю переселенців, які були позбавлені таких пільг.

За соціальним складом серед переселенців переважали особисто вільні вихідці з різних станів, хоча значну частину становили державні та поміщицькі (особливо в перші десятиріччя XIX ст.) селяни з перенаселених губерній країни, а також військові поселенці, козаки й іноземні колоністи. Разом з тим, специфіка освоєння й господарського розвитку регіону сприяла станову нівелюванню, оскільки кріпосницькі відносини не одержали тут такого розвитку, як у центрі країни. Ця обставина й приваблювала численних переселенців, стимулюючи швидкий і в більш прогресивних формах розвиток економіки в Причорномор'ї.

Заселення Криму, порівняно з рештою території Південної України, мало як спільні риси, так і свої особливості. На відміну від Північної Таврії, у Криму з давнини проживало досить численне населення, але розміщувалося воно дуже нерівномірно. Населення півострова, що лежав на перехресті торгових шляхів, не могло не бути багатонаціональним. За часів Кримського ханства найбільшу етнічну групу становили кримські татари: скотарі-кочівники, які жили в передгірних та частково степових районах. Міста, розташовані на узбережжі, населяли греки, євреї, вірмени, гірські райони – караїми, таври, степи поблизу Перекопа – ногайці. Постійного населення степова частина Криму, як і Північна Таврія, майже не мала.

Загальна чисельність населення Криму наприкінці XVIII ст. не перевищувала кількох сот тисяч чоловік. Переважна більшість населених пунктів являла собою крихітні поселення з 5-7 будинків, лише декілька з них (Бахчисарай, Козлов, Карасубазар, Ак-Мечеть) нараховували від 200 до 1500 будинків.

У XVIII ст. внаслідок скорочення кількості грабінницьких набігів на сусідні землі почався перелом кримських татар до осідлості й землеробства.

Національна структура населення Криму наприкінці XVIII – у середині XIX ст. зазнала пев-

них змін. Наслідком загострення тривалого релігійного (а в тих умовах і міжнародного) конфлікту, яким уміло скористався у своїх інтересах царський уряд, став ініційований ним виїзд із Криму в Приазов'я в 1778 р. понад 31 тис. християн – греків, вірмен, грузин. Це погіршило й без того складне внутрішньополітичне та економічне становище Кримського ханства і полегшило приєднання його до Росії*.

З кінця XVIII ст. в Криму, як і в усій Південній Україні, починається широка колонізація майже незаселеної його степової частини. Але водночас перші кроки аграрної та русифікаторської національної політики уряду й антиросійська пропаганда Туреччини викликали масову еміграцію кримських татар.

Зазначимо, що друга, ще більша хвиля еміграції мусульманського населення з Криму в Туреччину піднялася після закінчення Кримської війни. Загалом за кордон виїхало понад 230 тис. чоловік, у тому числі переважна більшість ногайців³. Це зменшило кількість населення півострова майже наполовину й різко змінило його національну структуру.

Державна колонізація шляхом переселення на вільні землі степової зони Криму поміщицьких та державних селян з центральних губерній країни виявилася мало успішною. За офіційними відомостями в 1867 р. в Криму проживало лише 15 тис. російських селян⁴. Тому широкого розмаху набула масова народна колонізація, головну дійову особу якої становило селянство найближчих українських губерній.

Серед переселенців була також значна кількість іноземців: греків, німців, болгар, вірмен, поляків, чехів та ін. У першій половині XIX ст. їх загальна кількість перевищила 30 тис. чоловік⁵. Особливою увагою з боку царського уряду користувалися німецькі колоністи. Крім надання великих земельних наділів (65 дес. на господарство), вони звільнялися від військової повинності, податків, одержували позики на пільгових умовах та ін. Тому колоністські господарства економічно швидко міцніли.

Загалом же переселенці різних національностей приносили з собою кожен свої виробничі навички й культуру, що відповідно відбивалося на суспільно-економічному розвитку регіону.

Суттєво відмінною була ситуація в містах. Швидко розвивалися ті з них, що стали новими адміністративними центрами, торговими портами, або обслуговували потреби армії та флоту. Більшість їхнього населення: чиновництва, військовослужбовців, робітників становили росіяни, які йшли услід за українським населенням. Тому, незважаючи на те, що серед сільських жителів росіян було зовсім мало, внаслідок вищезгаданих змін їхня частка серед населення регіону, особливо Криму, зростала. У цілому ж населення півострова за своїм національним складом ставало все більш строкатим.

Починаючи з 30-х рр. XIX ст. відбувається зниження темпів переселенського руху, а водночас – прискорення й поглиблення господарського освоєння регіону. Швидко зростання міст, поява промислових підприємств, поряд з вичерпанням резерву вільних земель, змінюють характер і спрямування соціальних процесів. Найбільші з новоутворених підприємств належали державі, а кваліфікованих майстрів для них переводили з центральних районів країни, поклавши початок виникненню на півдні робітничого класу, більшість якого, таким чином, складала росіяни. Зародження робітничого класу завершувало формування соціальної структури населення Причорномор'я.

Воно вплинуло й на національну структуру, зумовивши поступове зростання серед населення краю частки росіян відносно інших етнічних груп. Причиною цього було те, що з середини XIX ст. чисельність цих груп збільшувалася лише за рахунок природного приросту населення, росіян же – значною мірою за рахунок механічного приросту переважно міського населення. Аналіз національної структури становить для нас особливий інтерес, адже саме в цьому регіоні ще в дореформений період найбільш інтенсивно протікали складні й суперечливі процеси, пов'язані з тим, що в його заселенні брало участь багато народів.

Поряд з цим, формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Згодом це стало однією з традиційних особливостей населення регіону, що певною мірою відбилося і на психологічному складі його характеру.

Зокрема, на півдні, де різномовні переселенці часто жили разом, в одних населених пунктах, більш інтенсивними, ніж в інших регіонах тодішньої Росії, були міжнародні контакти, що значно впливали на життя та етнічну самосвідомість не лише українців, росіян, а й особливо таких нечисленних національностей, як серби, поляки, угорці та ін. З іншого боку, прагнення зберегти національну самобутність спонукало деяких з них (чехів, шведів, почасти німців, греків, молдаван) до замкнутого способу життя, а водночас і до консервації традиційних його форм.

Отже, важливою характерною рисою заселення Новоросії було те, що вона з самого початку становила арену інтенсивних міжнародних процесів. У них активну участь брали представники багатьох народів, суттєво відмінних один від одного за звичаями, характером, рівнем національної самосвідомості, господарського та культурного розвитку. Як відзначалося у звіті Херсонського губернатора за 1852 р., “жодна губернія не являє такої різноплеменності, як Херсонська. В ній, крім гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну осідлість мають малоросіяни, великоросіяни,

білорусці, серби, болгари, молдавани, греки, вірмени, німці, караїми і євреї⁶. Далі в документах згадуються також поляки, шведи, цигани, литовці, грузини, татари, ногайці, казахи, італійці, французи і мордва, загалом 22 національності. Кожен з цих народів вніс свої неповторні кольори в широку й різнобарвну палітру особливостей культури та побуту, господарського життя краю.

Інша важлива особливість формування населення Причорномор'я полягала в тому, що протягом всього періоду заселення краю переважну більшість у національному складі переселенців становили українці. Вперше його було визначено ще в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення Новоросії, молдавани – 11,3%, росіяни – 9,85%, греки – 6,31%, вірмени – 4,76%, грузини – 0,45%, інші – 2,57%⁷.

Це був найнижчий відсоток українців за всю історію заселення краю. З 80-х рр. він швидко зростає, оскільки приплив іноземних колоністів поступово скорочується, а переселенський рух з сусідніх українських губерній різко посилюється. У результаті український народ зіграв вирішальну роль у заселенні та освоєнні цього регіону, який, таким чином, приблизно з кінця XVIII ст. приєднався до основної української етнічної території. З цього часу єдиною правомірною стає його назва – Південна Україна.

До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зросла до 73,52%. У 1858 р. найбільше українського населення було у Верхньодніпровському (98,85%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше – у Тираспільському (54,11%) повіті⁸. Тобто українці переважну більшість становили в повітах, що примикали до Лівобережної України, але в усіх повітах Новоросії – більше половини населення.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння півдня України в XVIII – першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони йшли двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшорішу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл країни. Унаслідок урядової колонізації на південь України потрапила переважна більшість росіян, а також майже всі інші національні меншості (крім молдаван, кримських татар, караїмів, ногайців та деяких інших).

Проте для українського населення регіону, що закономірно склало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я відбувалося не внаслідок виконання урядових планів, а органічно продовжувало багатівіковий процес розростання тіла нації, розширення його

етнічного ареалу. У зазначений період цей процес набрав лише більшого розмаху та інтенсивності, набувши форми масової народної колонізації. Масштаби її рік від року зростали.

Отже, різні спонукальні мотиви та шляхи їх реалізації призвели до різних кінцевих результатів.

У середині XIX ст. заселення Південної України в основному закінчується, чисельність та національний склад населення поступово стабілізуються. Подальше зростання кількості населення йде головним чином за рахунок природного збільшення.

Друга половина XIX – початок XX ст. – це період швидкого економічного розвитку півдня України, чому сприяла відсутність тут пережитків кріпосництва. Стрімко розвивається промисловість Донбасу, ростуть портові міста Причорномор'я й Приазов'я. Південь України стає однією з головних баз товарного зернового господарства країни. Незважаючи на відсутність вільних земель, цей регіон зберігає притягальну силу для пригнобленого населення інших губерній. Але великі міграційні потоки на південь у пошуках роботи носять здебільшого тимчасовий, сезонний характер, мало впливаючи на національний склад постійного населення.

Деякі зміни в ньому відбулися в роки Кримської та російсько-турецької воєн. Вони були пов'язані із збільшенням кількості болгар та молдаван, що емігрували в Росію. Потім дещо зростає переселення євреїв. Під час Першої світової війни на півдні України опинилася певна кількість біженців з Південного Кавказу: вірмен, курдів, асирійців та ін. Але через відносну нечисленність переселенців ці події помітно не вплинули на національний склад постійного населення регіону.

Єдиним суттєвим чинником було значне збільшення в згаданий період російського населення, переважно в нових індустріальних центрах півдня України.

Таким чином, заселення та господарське освоєння невідомо змінили вигляд посушливих і малолюдних степів Північного Причорномор'я. Кількість населення зросла з кількох десятків тисяч чоловік на початку XVIII ст. до понад 1 млн. чоловік у середині XIX ст. і продовжувала збільшуватися.

Вирішальна роль у його заселенні належала українцям, вихідцям із сусідніх губерній Правобережної та Лівобережної України. Цьому сприяли географічна близькість та звичні умови життя на нових землях. Але із самого початку населення краю формувалося як багатонаціональне. Поряд з українцями в заселенні брали участь представники багатьох інших народів, завдяки чому національний склад його набув своєрідних рис. Строкатість національного складу населення зумовила в подальшому складність і суперечливість не лише етнічних, а й соціальних процесів, що протікали в регіоні.

Основними районами виходу переселенців у Північне Причорномор'я і Приазов'я з-за меж України були суміжні губернії центральної Росії, Білорусі, Бессарабія, Польща, а також Німеччина та Балкани, що перебували тоді під владою Оттоманської імперії. Звідси на південь України потрапила переважна більшість росіян, білорусів, молдаван, євреїв, поляків, німців, болгар, сербів та інших. Кожній з цих національних груп південь України має завдячувати появі й швидкому розвитку тут лише їм притаманних форм господарювання, культурного розвитку, міжнаціонального спілкування.

Нечисленні групи переселенців прибули також із Швейцарії, Італії, Греції, Австро-Угорщини (чехи), Швеції, Балтії, Південного Кавказу і Передньої Азії. Внесок деяких з них, зокрема чехів, франкомовних швейцарців, вірмен у розвиток продуктивних сил: запровадження нових сільськогосподарських культур, промислових технологій, розвиток торгівлі й обміну тощо на терені Південної України, як і вплив на подальший розвиток регіону, значно перевищував їхню частку в населенні краю.

На початок 20-х рр. чисельність населення трьох південних губерній України: Одеської, Катеринославської та Донецької складала 9195 тис. чоловік, в тому числі: українців – 5852 тис. (63,7%), росіян – 1812 тис. (19,8%), євреїв – 612 тис. (6,8%), німців – 260 тис. (2,9%), молдаван – 168 тис. (1,9%), болгар – 83 тис. (0,9%), греків – 93 тис. (1,1%), поляків –

48 тис. (0,6%), інших – 175 тис. чоловік⁹. Незважаючи на те, що ці дані через недосконалість тодішньої статистики досить приблизні, вони відображають дійсну ситуацію. Отже, протягом другої половини XIX – початку XX ст. українці становили переважну більшість населення. Водночас, значно зросла частка росіян, а також євреїв, німців, зменшилася – молдаван, греків, деяких нечисленних народів.

Для багатонаціонального півдня України міжнародні зв'язки стали органічним продовженням його етнічного та господарського розвитку, зміцнення внутрішньорегіональних і міжрегіональних економічних та культурних зв'язків. Зародившись незабаром після приєднання Північного Причорномор'я до Росії, вони сприяли консолідації його в окремий економічний район країни. Не випадково міжнародні зв'язки півдня України зародилися саме як економічні.

Необхідними передумовами формування і розвитку відносно стабільних міжнародних економічних зв'язків півдня України на початку XIX ст. були: заселення і господарське освоєння цього регіону, визначення його господарської спеціалізації та експортного потенціалу, створення транспортної мережі, а також сприятлива урядова політика і міжнародна ситуація. З плином часу ці фактори розвивалися, збагачувалися, набуваючи різних форм на різних етапах історичного розвитку.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К, 1992. – С. 18.
- ² Див.: Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 1909. – С. 290-338.
- ³ Большая Советская Энциклопедия. – М., 1937. – Т. 35. – С. 307.
- ⁴ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1951. – Ч. I. – С. 105.
- ⁵ Большая Советская Энциклопедия. – Т. 35. – С. 307.
- ⁶ Цит. за: Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг. – М., 1981. – С. 32.
- ⁷ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в., 1719-1858 гг. – М., 1976. – С. 259.
- ⁸ Кабузан В.М. Вказ праця. – С. 267.
- ⁹ Підраховано за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1813. – Арк. 1-4.

Надійшла до редакції 01.10.2007